

บทที่ 1

พระประวัติ

พระประวัติส่วนพระองค์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงมีพระนามเดิมว่าพระองค์เจ้า กิติยากรวรลักษณ์ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว พระมารดาคือเจ้าจอมมารคำอ่วม ธิดาพระยาพิสดมภ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม พิศลยบุตร)
ประสูติเมื่อวันจันทร์ เดือน 7 แรม 9 ค่ำ ปีจอ ตรงกับวันที่ 8 มิถุนายน พ.ศ. 2417¹

การศึกษา

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ มีพระชนมายุสมควรแก่การ
ศึกษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
ทรงเข้าศึกษาภาษาไทยครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)
จนจบมูลบทบรรพกิจ อันเป็นอักษรวิธภาษาไทยชั้นต้น แล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จเข้าศึกษาต่อวิชาภาษาอังกฤษชั้นต้น
ในสำนักครูรามสามี่ ซึ่งตั้งสถานที่เรียนอยู่ที่โรงทหารมหาดเล็กทรงมุขตึกข้างประตูพิมาน-

¹ ขำรงค์ศักดิ์ อายุวัฒน์นะ, ราชสกุลวงศ์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512),
หน้า 73.

* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ
อีก 3 พระองค์ซึ่งมีพระชนมายุไล่เรียงกันเข้าศึกษาพร้อมกันในคราวเดียวกันด้วย คือ พระเจ้า-
ลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์-
เจ้าประวิตรวชิโนคม (กรมหลวงปราจีนกิติบดี) พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าจิระประวัติ-
วรเดช (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช).

ไชยศรีค้ำตันตะวันออก¹ ในปี พ.ศ. 2427 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปรึกษากับสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าศิลาภิรมย์ ให้จัดการนำพระเจ้านรเมศวร์เชอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถและพระเจ้าลูกยาเธออีก 3 พระองค์ซึ่งทรงศึกษาร่วมกันมาแต่ต้น เข้ารับการศึกษานในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบในวิชาภาษาไทยชั้นมัธยม เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนแล้ว ทรงพอพระทัยในกิจการที่ก้าวหน้าของโรงเรียนมาก โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบขณะนั้นมีพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) เป็นอาจารย์ใหญ่ และเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งขณะนั้นยังเป็นมหาดิน เป็นครูถวายการสอน² ต่อมาเมื่อพระเจ้านรเมศวร์เชอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงเจริญพระชันษาถึงกำหนดโสกัณฑ์ได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพิธีขึ้นในเดือน 6 พ.ศ. 2428³ พร้อมกับพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 3 พระองค์ซึ่งมีพระชันษาไล่เรียงกันนั้นแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้จัดการผนวชทั้ง 4 พระองค์ตามราชประเพณีที่เคยมีมาแต่เดิม* ในเดือน

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้านรเมศวร์เชอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระนคร : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, 2516), หน้า 2.

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) (พระนคร : องค์การค้ำครุสภา, 2518), หน้า 55.

³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้านรเมศวร์เชอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, หน้า 3.

* คือเมื่อโสกัณฑ์แล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้นำผนวชเป็นสามเณรเพื่อให้พระราชโอรสได้มีโอกาสศึกษาข้อปฏิบัติในทางพุทธศาสนา อ้างจาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2490), หน้า 429.

เดียวกันแล้วเสด็จไปประทับอยู่ ณ วัดมรรณิเวศวิหาร¹ เป็นเวลา 15 วัน²

เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์ลาผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทั้ง 4 พระองค์เสด็จไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษพร้อมกันที่เดียวในปี พ.ศ. 2428 ขณะนั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงมีพระชนมายุเพียง 11 พรรษา การเสด็จไปศึกษายังประเทศอังกฤษของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถและพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง 3 พระองค์ครั้งนี้ นับเป็นการเสด็จไปศึกษายังต่างประเทศครั้งแรกของพระราชโอรส ซึ่งเป็นไปตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยไว้อย่างแน่วแน่ว่าบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์เมื่อมีพระชันษาอันสมควรแล้วจะส่งออกไปศึกษาวิชาการในประเทศยุโรปทุกพระองค์ ความตั้งพระทัยของพระองค์นี้ปรากฏอยู่ในสำเนาพระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ตอนหนึ่งว่า "เป็นการที่ฉันได้ปฏิญาณใจไว้เสียแต่เดิมซึ่งขอย่อมทราบอยู่แล้วว่าบรรดาลูกผู้ชายที่สามารถจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปได้ จะให้ได้รับการเล่าเรียนในประเทศยุโรปที่ทุกคน"³ สำหรับเหตุผลของพระบาทสมเด็จพระ

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีจักรพรรดิราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, หน้า 5.

² กระทรวงเศรษฐการ, หนังสือพระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงเศรษฐการ, (พระนคร : โรงพิมพ์กระทรวงเศรษฐการ, 2514), หน้า 6.

³ กษ. ร. 5 ต. 49/7 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 113.

พระเจ้าจุมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่างประเทศนั้น สรุปเหตุผลที่สำคัญได้ดังนี้

1. ทรงมีพระราชประสงค์ให้บรรดาพระราชโอรสได้รับการศึกษาที่ดีเพื่อกลับมาเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศ โดยทรงมีพระราชดำริว่า การศึกษาแต่เพียงในประเทศย่อมไม่ทันเหตุการณ์ ไม่รู้จักกลวิธีที่ลึกเลี้ยวเล่ห์เหลี่ยมของชาติมหาอำนาจ ไม่สามารถปรับปรุงประเทศตามวิทยาการสมัยใหม่ได้

2. ในฐานะพระราชบิดาที่ดี ทรงมีความห่วงใยในพระราชโอรสมาก ดังมีพระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตอนหนึ่งว่า "การเกิดมาเป็นเจ้ามียศฐาบันาศักดิ์นั้นหาของทางราชการได้ยากกว่าลูกขุนนาง เพราะจะไปรับราชการในตำแหน่งต่ำ ๆ ก็ไม่ได้ แต่ครั้งจะไปรับราชการในตำแหน่งสูง ๆ ในเมื่อไม่มีวิชาความรู้ก็ยอมเป็นไปไม่ได้"¹

การเสด็จไปศึกษาต่างประเทศอังกฤษของพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปในฐานะของ

¹ สำหรับสาเหตุการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่างประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้จาก พาชั้น สมคำนึ่ง, "ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในรัชกาลที่ 5 ในการปรับปรุงบ้านเมืองแบบตะวันตก" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520) และ ชมพูนุท นาศิริรักษ์, "บทบาทที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514).

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราโชวาทในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงเล็ก ศรีธรรมสกราช 13 สิงหาคม พ.ศ. 2515. (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515), หน้า 1.

คนธรรมดาคนหนึ่งที่ได้วิชาความรู้กลับมาเท่านั้น¹ สำหรับการเดินทางครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยสุรินทร์ (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง ศิริวงศ์) และหมอวิลเลียม กาเวน (William Gaven) แพทย์หลวงประจำพระองค์เป็นผู้นำพระราชโอรสทั้ง 4 พระองค์ไปส่งให้พระเจ้าอองญาเซอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอนอยู่ในขณะนั้นให้ทรงเป็นพระครูดูแลค่านการศึกษาและความเป็นอยู่ ทรงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยา ยมราช (ปั้น สุขุม) ขณะนั้นได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนวิจิตรวรสาสน และหม่อมเจ้าเพิ่มใน กรมหมื่นภูมินทรภักดี ตามเสด็จไปเป็นพระอาจารย์สอนหนังสือไทยถวายด้วย² เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า พระราชโอรสทั้ง 4 พระองค์ได้ทรงศึกษาหนังสือไทย ณ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเพียงปีเดียวเท่านั้น ถ้าถึงนานไปจะลืมเสีย ภาษาไทยเป็นภาษาบ้านเกิดเมืองนอนที่สำคัญต้องเรียนรู้อยู่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการแก่พระราชโอรสทั้ง 4 พระองค์ว่า

ภาษาไทยและหนังสือไทยซึ่งเป็นภาษาของตัวคงจะต้องใช้อยู่เป็นนิจ จึงเข้าใจว่า ภาษาต่างประเทศนั้นเป็นพื้นของความรู เพราะฉะนั้นจะหัดภาษาของตัวเองให้ลืมน้อยกว่าที่จะพูดให้สมควรเสียเถา จะลืมนี่เขียนหนังสือไทยที่ตัวจะได้ฝึกหัดแล้วเสีย นั้นไม่ไคเลย³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเซอทั้ง 4 พระองค์ ปี พ.ศ. 2428 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงเล็ก ศรีธรรมสกราช วันที่ 13 สิงหาคม 2515, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515), หน้า 1.

²สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, หน้า 15.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 พระราชทานพระเจ้าลูกยาเซอ 4 พระองค์เมื่อ พ.ศ. 2428, หน้า 8.

การเสด็จไปทรงศึกษาของพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดให้อยู่ด้วยกันเป็นคู่ตามพระราชอัชฌาศัยที่ตองกัน¹ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จไปทรงศึกษาที่กรุงเอเดินเบอร์เรจในสกอตแลนด์คู่กับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี มีหม่อมเจ้าเพิ่มเป็นผู้สอนภาษาไทยถวาย พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงศึกษาอยู่ในกรุงลอนดอน มีขุนวิจิตรวราสารณเป็นผู้สอนภาษาไทยถวาย แยกกันต่างหาก² ทั้งนี้อาศัยเหตุผลเพื่อประโยชน์ทางการฝึกฝนภาษาอังกฤษได้เร็วขึ้น สำหรับการศึกษาเบื้องต้นนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จ้างครูชาวอังกฤษถวายการสอนครึ่งวัน และครูไทยถวายการสอนอีกครึ่งวัน ซึ่งเป็นพระภาระที่หนักพอสมควรที่ต้องแบ่งเวลาเรียนถึง 2 ภาษาในคราวเดียวกัน และต้องเร่งเรียนภาษาอังกฤษและวิชาต่าง ๆ ของโรงเรียนในประเทศอังกฤษที่ศึกษากันอยู่ขณะนั้น เพื่อสอบให้ได้ตามหลักสูตรที่กำหนดไว้และด้วยพระปรีชาสามารถ เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงสอบการศึกษาเบื้องต้นได้แล้วก็ทรงเข้าศึกษาระดับมัธยมในกรุงลอนดอนเป็นเวลา 3 ปี ก็ทรงสามารถสอบเข้าศึกษาต่อ ณ เบลเลียลคอลเลจ (Ballial College) มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดได้³ เบลเลียลคอลเลจนี้เป็นวิทยาลัยที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของชาวอังกฤษสมัยนั้นว่าสอบเข้า

¹ กจข. กต. 43.6.5/8 พระเจ้าลูกยาเธอ 4 พระองค์เสด็จออกไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ (2428 - 2436) พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ - พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรวรฤทธิ 8 กรกฎาคม ค.ศ. 1885.

² เรื่องเดียวกัน.

³ กจข. กต. 43.6.5/23 การทรงเล่าเรียนของพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และพระองค์เจ้ารพีพัฒน์ มิสเตอร์อาเชอโมแรนทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ คำแปลที่ 3755 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 110.

ยากกว่าวิทยาลัยอื่น ๆ ในมหา^{วิทยาลัย}ออกซฟอร์ด¹ เมื่อพระองค์ทรงเข้าศึกษาที่เบเลียมคอลเลจ
นั้น คอกเตอร์โยเวต (Dr. Yovett) พระอาจารย์ใหญ่ได้กล่าวถึงพระอุปนิสัยของ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถว่าพระองค์ทรงมีความประพฤติคืออย่างมาก
เป็นที่นับถือของคนทั้งปวง พระองค์มีสติปัญญาแต่ว่าทรงซื่อายมาก ซึ่งคงเนื่องจากทรงเข้า
เรียนเมื่ออายุน้อยเกินไปเพียง 16 ปีเท่านั้นในขณะที่คนอื่นมีอายุถึง 18 - 19 ปี² วิชา
ที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงเลือกเรียนเพื่อรับปริญญาคือ "วิชาพงศาว-
ดารอังกฤษ" โดยพระองค์ทรงให้เหตุผลว่าการเรียนวิชานี้จะได้เรียนรู้ถึงสองเรื่องใหญ่ ๆ
คือ กฎหมายนานาประเทศและพงศาวดารของต่างประเทศด้วย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตามพระทัย ไม่บังคับว่าจะเรียนอะไร จะเรียนอะไรก็ได้เพียง
ขอให้สอบได้ประโยชน์ตามธรรมเนียมเท่านั้น เมื่อพระองค์เสร็จสิ้นการศึกษาแล้วก็เสด็จ
กลับกรุงเทพฯ พร้อมกับครอบครัวของพระวิจิตรวรสาสนในปี พ.ศ. 2437³ รวมเวลาที่
ทรงศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษประมาณ 9 ปี

พระประวัติการรับราชการ

ตำแหน่งแรกเมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จกลับถึง
ประเทศไทยคือทรงเข้ารับหน้าที่ในกรมราชเลขาธิการ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-

¹ กข. กต. 43.6.5/20 การศึกษาของพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง 4 พระองค์
ขุนวิจิตรวรสาสน - พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ที่ 32/109 19
ธันวาคม ร.ศ. 109.

² กข. กต. 43.6.5/20 เรื่องเดียวกัน ดร.โยเวต - ขุนวิจิตรวรสาสน
สำเนาแปลที่ 48/5 ใ้รับวันที่ 19 มกราคม ร.ศ. 109.

³ กข. กต. 43.6.5/43 เงินค่าเดินทางพระองค์เจ้ากิติยากรและครอบครัว
พระวิจิตรวรสาสนกลับกรุงเทพฯ พ.ศ. 2437 พระมหาโยธาราชทูตสยามประจำกรุงลอนดอน -
กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ที่ 34 วันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 113.

การเสด็จกลับกรุงเทพฯ ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถนี้เป็นการ
กลับมาเป็นพระองค์แรกในจำนวนพระเจ้าลูกยาเธอ 4 พระองค์ที่เสด็จไปศึกษาพร้อมกัน.

เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เข้าดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมการศึกษา¹ ในปี พ.ศ. 2445 ได้ย้ายมารับราชการในตำแหน่งอธิบดีกรมสารบาญชีในกระทรวงพระคลัง ซึ่งขณะนั้นมี พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เป็นเสนาบดีตำแหน่งอธิบดีกรมตรวจสอบสารบาญชี มีหน้าที่ควบคุมดูแลการจ่ายเงินแผ่นดินและถือบัญชีพระราชทรัพย์ทั้งปวงให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยตามพระราชบัญญัติกรมสารบาญชี ซึ่งได้กำหนดหน้าที่ความรับผิดชอบไว้โดยละเอียดดังนี้

1. มีหน้าที่ตรวจตราให้ได้เงินตามประมาณการรายรับจากเสนาบดีการคลัง ถ้าไม่ได้รับให้รายงานต่อเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
2. เมื่อได้รับเงินทอง ส่วย ตรวจสอบแล้วให้ส่งต่อกรมเก็บ กรมราชพัสดุ โดยมีหลักฐานให้ถูกต้อง
3. มีหน้าที่ตรวจตราฎีกาจ่ายเงินงบประมาณและแข่งขัน ถ้าเห็นว่าการจ่ายเงินจะเกินต้องแจ้งให้เสนาบดีคลังทราบ เพื่อรับคำสั่งโดยพระบรมราชานุญาต นอกนั้น ห้ามมิให้จ่าย
4. ฎีกา เป็นเงินซึ่งกรมตรวจได้ตรวจแล้ว กรมสารบาญชีไม่ต้องตรวจซ้ำ แต่ต้องตรวจอัตราเงินเดือน เบี้ยเลี้ยง ค่าใช้สอยเบ็ดเตล็ด เมื่อถูกต้องตามงบประมาณก็รับฎีกาได้แล้วให้ออกใบสั่งจ่ายได้ โดยลงชื่อประทับตราอธิบดีกรมตรวจแล้วมอบให้ผู้เบิก ไปรับฎีกาที่กรมเก็บ ใบอนุญาตชนเงินออก ฎีการับจ่าย ต้องสลักหลังลงชื่ออธิบดีกรมสารบาญชีและนายเวร
5. กรมสารบาญชี ต้องทำงบเดือนยื่นต่อเสนาบดีคลังเมื่อถึงสิ้นเดือนแสดงยอดเงินรับจ่าย รายงานมูลเกล้าถวายอย่างช้าภายในวันที่ 10 ของเดือนถัดไป เมื่อสิ้นปี

¹ กระทรวงเศรษฐกิจ, หนังสือพระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงเศรษฐกิจ, หน้า 7.

ก็ยื่นงบบปีภายในเดือนพฤศจิกายน¹

ในปีเดียวกันที่ได้รับการแต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมสารบาญชี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ^{*} ดำรงตำแหน่งองค์ประธานกรรมการดำเนินการตรวจจัดระเบียบหน้าที่ราชการในกระทรวงต่าง ๆ ที่เหลืออีกตำแหน่งหนึ่งแทนสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์² ซึ่งกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่ง เนื่องจากพระภาระหน้าที่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการมีมากจนไม่สามารถดำเนินการต่อไปได้³ จากงานในหน้าที่ประธานกรรมการตรวจจัดระเบียบหน้าที่ราชการกระทรวงต่าง ๆ และอธิบดีกรมสารบาญชีเป็นการเปิดโอกาสให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ สามารถเข้าเรียนรู้มีประสบการณ์ในหน่วยราชการทั่วไปและงานด้านการคลังได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะงานในตำแหน่งอธิบดีกรมสารบาญชี การทำงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถนั้นปรากฏว่าทรงทำหน้าที่ได้อย่างเรียบร้อย ในวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2450 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถขึ้นรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแทนพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค) ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ลาออกจากตำแหน่งไป⁴

¹หลวงรัตนยัติ (เปล่ง), กฎหมายไทยเล่ม 3 (พระนคร : โรงพิมพ์วิชาการ), หน้า 1156 - 1160.

^{*} ปี พ.ศ. 2445 ทรงได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ.

²ขณะนั้นดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์.

³กจช. ร.5 ค.7/9 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - กรมหมื่นมหิศรหฤทัย ที่ 183/1783 17 ธันวาคม ร.ศ. 121.

⁴กจช. ร.5 ค.3/2 สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงพระยาสุรียานุวัตร 14 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126.

สำหรับสาเหตุการเปลี่ยนแปลงตัวเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติครั้งนี้ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยการทำงานของพระยาสุรียานุวัตรหลายเรื่อง ก็มีหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาของพระองค์ถึงพระยาสุรียานุวัตรตอนหนึ่งว่า

เหตุว่าราชการในกระทรวงพระคลังเวลานั้นว่าเป็นความลำบากมาก เพราะเหตุว่าเป็นปีไม่บริบูรณ์ แลเป็นการที่ลำบากมาก่อนแล้วบางจริงอยู่ แต่เหตุการณ์ที่เป็นไปตั้งแต่กลับมาจากยุโรปเห็นว่าเปนควยใน . . . แลกสามัคคีกัน แลเสนาบดีพลาดลา พวกผู้น้อยก็พากันทิ้งคุณเสีย เสนาบดีไม่มีความชำนาญราชการในกระทรวง จะทำการอันใดก็เป็นการทดลองไปหมด คนภายนอกเห็นว่าเสนาบดีไม่มีกำลังในกระทรวงที่จะช่วยให้ความคิดแลเป็นเหตุเป็นตา ก็พากันเป็นชั้นเชิงไปต่าง ๆ การไม่พอที่จะลำบาก ไม่พอที่จะเกิดการเสียหายก็เกิดขึ้น ประกอบกับทั้งความไม่รูเทอถึงการแลความแม่นยำมั่นคง ไม่เป็นที่วางใจของคนทั้งปวง การเสียหายก็มีปรากฏแก่คนทั้งหลายขึ้นเช่นเรื่องอากรดิน มณฑลชั้นในแลเรื่องพระยาบริบูรณ์แลอื่น ๆ ซ้ำการที่วางภาษีครั้งนี้เงินตกไปเป็นอันมากเหลือเกินนั้น ตามที่รู้จักกันอยู่โดยทั่วไปว่านายอากรไม่เคยขาดทุน ทั้งปีนี้ทาทางก็จะเปนปีบริบูรณ์ ธรรมดาแต่ก่อนมาก็มีแต่จะประมุขขึ้น จะใคร่เงินสูง . . . อยู่แล้วก็รีบทำ เงินเค็มก็คงจะเป็นกำไรมากกวาปีหลัง การวางภาษีผูกขาดยอมเอาไคร่ความพรมุเพรียง แลความเชื่อถือเป็นเจ้าพนักงานมากเงินจึงไม่ตกต่ำ นี้เพราะความบกพร่องเสียรอยดั่งกล่าวมาแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินจึงตกต่ำมาก งบประมาณที่เงินขาดอยู่แล้วก็จะยิ่งเปนความลำบากมากขึ้น

เห็นว่าเจ้าก็รู้ว่าได้ทำราชการมีความชอบความดีมา ถ้าจะมาตั้งอยู่ในที่ซึ่งไม่สามารถจะทำได้เช่นนี้ ความเสียหายที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ จะลบล้างความดีเสียหมด ความตั้งใจของเจ้าที่มีใคร่ทอดয়ตามทีบอกไทรายครั้งหนึ่งนั้น เห็นว่าทอมาก็มีพลาดพลังเสียเกิดขึ้นเนื่องมา จึงเห็นว่าควรจะต้องเฝ้าเจ้าโดยทางลับ ขอให้ทริตรองดูให้ดี ถ้าเห็นว่าจะรวมคนไม่สติปัญญาเสียไม่อยู่ มีทางที่จะเกิดเหตุการณ์ต่อไปอีก คิดเบี่ยงเบนหาทางหยุดพักเสียไว้จับการอย่างอื่นต่อไปข้างหน้าจะดีกว่า เมื่อเสียเขาไปอีกมากแล้วโคเหตุบารุงปลูกฝังเจ้ามาก็หวังจะใคร่เอาไคร่กำลังแลเห็นเจ้ามีความเจริญยิ่งขึ้น เมื่อมาเกิดเหตุดังนี้เป็นที่น่าเสียกายมาก แต่เป็นการจำเป็นควยเป็นการแผ่นดิน จำจะต้องผูกแลทำไปตามหน้าที่ยังเห็นว่าที่ตกเพื่อนดังนี้เป็นการที่ทำโดยปราณี แลหวังจะได้มีของอุดหนุนกันต่อไปภายนา¹

¹ กจข. ร.5 ค.3/2 สำเนาพระราชหัตถเลขาถึงพระยาสุรียานุวัตร 14 กุมภาพันธ์

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวชี้ให้เห็นว่าพระยาสุรียานุวัตรไม่สามารถที่จะบริหารงานในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ต่อไป โดยเฉพาะที่สำคัญคือพระยาสุรียานุวัตรเป็นผู้ที่ไม่สามารถเป็นตัวแทนหรือประสานงานกลุ่มบุคคลต่าง ๆ เช่นข้าราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ รวมถึงบุคคลซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับในราชการของกระทรวง เช่น เจ้าภาษีนายอากร ซึ่งล้วนเป็นกลไกสำคัญที่จะสนับสนุนให้นโยบายของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติบรรลุผลสำเร็จได้ ดังนั้นถ้าพระยาสุรียานุวัตรยังคงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต่อไป ปัญหาที่ยังมีต่อไปไม่สิ้นสุดทั้งทางด้านความแตกแยกในกระทรวง รวมถึงเรื่องเงินรายได้จากภาษีอากรที่ตกต่ำลง ซึ่งล้วนแต่จะเกิดความเสียหายให้กับประเทศอย่างใหญ่หลวง ดังนั้นทางแก้ไขที่ดีที่สุดตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือการ เปลี่ยนตัวเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเสีย

เหตุการณ์ความวุ่นวายในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติจนทำให้พระยาสุรียานุวัตรไม่สามารถบริหารงานคลังต่อไปได้นั้น ถ้าพิจารณาแล้วพบว่า มีประเด็นที่น่าสนใจที่เกี่ยวข้องอย่างมากคือ

1. เรื่องการจัดเก็บภาษีอากร พระยาสุรียานุวัตรมีความเห็นว่าการเก็บภาษีอากรโดยให้มีเจ้าภาษีนายอากรผูกขาดที่มืออยู่เดิมนั้น นอกจากจะทำให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวงแล้ว ยังมีการติดค้างภาษีอากรของพวกเจ้าภาษีนายอากรอีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งล้วนแต่ทำให้รายได้ของประเทศตกต่ำลง ดังนั้นรัฐจึงควรเข้าไปจัดการเองโดยเฉพาะอากรเดินซึ่งเป็นรายได้ที่สำคัญในขณะนั้น¹ ความคิดของท่านครั้งนี้ได้สร้างความไม่พอใจให้แก่พวกนายอากรเดินที่มีผลประโยชน์เกี่ยวข้องอย่างมาก พวกนายอากรเดินที่มีอิทธิพลได้พากันรวมตัวกันโจมตีกันแกล้ง ทำให้เงินประมูลภาษีผูกขาดเดินตกต่ำลงเป็นอันมาก

¹ ยิวดี โกรฟบูลย์, "บทบาทของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติกับการปฏิรูปประเทศ (2435 - 2475)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523), หน้า 156 - 157. อ้างจาก กจช. ร.5 ค.25/8 รายงานการประชุมเสนาบดีวาระอากรเดิน 31 ธันวาคม ร.ศ. 125.

2. ความคิดในการจัดตั้งกรมสำรวจหรือกรมตรวจ พระยาสุรียานุวัตรมีความคิดว่าภารกิจกรมสำรวจหรือกรมตรวจขึ้นจะทำให้เกิดประโยชน์กับประเทศอย่างมากในเรื่องการลดรายจ่ายให้น้อยลง ป้องกันการรั่วไหลของเงินรายไครายจ่ายของรัฐซึ่งมีอยู่จำนวนมากไม่น้อยได้มากขึ้น โดยให้อำนาจแก่กรมสำรวจเข้าไปทำการตรวจบัญชีและเงินตามกระทรวง กรมต่าง ๆ ได้อย่างละเอียด¹ ปรากฏว่าความคิดนี้ได้รับการคัดค้านจากเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ อย่างหนัก² โดยเฉพาะกรมหลวงดำรงราชานุภาพซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่ในขณะนั้นเป็นอย่างมาก กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้แย้งไว้ตอนหนึ่งว่า

ด้วยการที่จะขอให้กระทรวงต่าง ๆ เข้มงวดรายจ่ายนั้นก็ใคร่ขอถามมาทุกปี แต่ก็ไม่สำเร็จใด เพราะกระทรวงต่าง ๆ ไม่เชื่อถือกระทรวงพระคลัง เพราะกระทรวงพระคลังเป็นผู้ตรวจคัดเลือกคณอยกระทรวงอื่น ๆ แต่กระทรวงพระคลังไม่มีผู้ตรวจ จะจ่ายสักเท่าใดก็ได้ รายจ่ายในกระทรวงพระคลังยังพุ่มเฟิ่ยกินกว่าที่สมควรอยู่โดยมาก ถ้ากระทรวงพระคลังรับผิดชอบในการที่จะเสียหายของกระทรวงต่าง ๆ แล้ว การที่จะตัดรายจ่ายเช่นนี้จึงจะสำเร็จได้³

ความคิดในการตั้งกรมสำรวจนี้ได้สร้างความไม่พอใจแก่เสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ซึ่งจะ
เป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากต่างมีความคิดว่าพระยาสุรียานุวัตรมีความ
คิดจะทำการก้าวล่วงควบคุมหน่วยงานอื่นในขณะที่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติไม่มีผู้ใด
ควบคุมตรวจตราเลย เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราช
ดำริเห็นพ้องกับกรมหลวงดำรงราชานุภาพว่า "ให้เจ้าพนักงานไปตรวจเห็นจะไม่สำเร็จ

¹ กจข. ร.5 ค. 1/44 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา เรื่องกรมตรวจจะตรวจบัญชีและเงินตามกระทรวงกรมต่าง ๆ 11 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125.

² กจข. ร.5 ค. 1/45 รายงานการประชุมเสนาบดีสภา 6 มกราคม ร.ศ. 126.

³ กจข. ร.5 ค. 5.1/7 งบบประมาณเบ็ดเตล็ดครายงานเสนาบดีสภา 23 ธันวาคม ร.ศ. 126.

จะสำเร็จได้ก็ด้วยอำนาจพระมหากษัตริย์ เช่นจะรับสั่งให้เสนาบดีจัดการให้กระทรวงของ
ตัวให้จ่ายลดลงจะได้ คังนั้นจึงจะสำเร็จ"¹ จึงไม่ปรากฏว่ากรมสำรวจได้จัดตั้งขึ้นใน
สมัยของพระยาสุรียานุวัตรแต่ประการใด²

จากสองประเด็นที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าพระยาสุรียานุวัตร เป็นผู้มีความคิด
ริเริ่มที่จะปรับปรุงจัดงานคลังให้รัดกุมเพื่อผลประโยชน์แก่ประเทศชาติ เป็นบุคคลที่มีความ
ตั้งใจทำงานจริงโดยมิได้คำนึงถึงว่าจะไปกระทบกระเทือนหรือขัดผลประโยชน์ของผู้ใด
ให้ไม่พอใจหรือไม่ และความตั้งใจจริงดังกล่าวนี้เองได้เป็นสาเหตุสำคัญส่วนหนึ่งที่ก่อให้เกิด
เกิดปัญหาจนทำให้ท่านต้องลาออกจากตำแหน่งในที่สุด

สำหรับการพิจารณาแต่งตั้งบุคคลใหม่เข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติแทนพระยาสุรียานุวัตรนั้น เมื่อพิจารณาจากสภาวะการณ์ในกระทรวง
พระคลังและสภาวะการตกต่ำของรายได้แล้วจึงไม่ใช่เรื่องง่ายนัก เพราะนอกจากภายใน
กระทรวงกำลังมีปัญหาแล้ว งานในหน้าที่ของกระทรวงพระคลังยังเป็นงานที่มีความสลับ
ซับซ้อนต่างจากเดิมมาก คังมีพระราชกระแสท่อนหนึ่งว่า

ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังในเวลานี้เป็นตำแหน่งสำคัญในราชการ ไม่
เหมือนแต่ก่อนซึ่งมีหน้าที่แต่บัญชีรับจ่ายเท่านั้น เคียงนี้ต้องจัดการให้มิเงินพอจ่าย
ราชการ เงินขาดก็เสียราชการ ทั้งต้องกู้เงินต่างประเทศ จำต้องชื้อคอกกุกเมียอยู่
สุ่มอ และระวังที่จะคอยใช้เงินตามกำหนดคอยให้เป็นการลับ อีกข้อหนึ่งการ
จ่ายเงินเวลานี้ก็เป็นอย่างฝรั่ง เกี่ยวข้องกับแบงก์มาก เป็นการเกี่ยวกับต่าง
ประเทศ เพราะฉะนั้นราชการคลังเป็นสำคัญของบ้านเมืองเสียแล้ว จำต้องมีผู้มี
ความสามารถเป็นเสนาบดี . . . การคลังต้องการคนที่ทำอะไรเค็ดขาด และรับ
รองกับคนที่จะกว้นไคมาก ถาอยู่ปกติก็เหมือนการคลังไม่หนักหนาอะไรนัก แต่ถา
เวลาหนัก แล้วเหลือกำลังที่เคียว³

¹ กจช. ร.5 ค. 5.1/25 รายงานเสนาบดีสภา 19 มีนาคม ร.ศ. 125.

² เมื่อกรมพระจันทบุรีนฤนาถขึ้นดำรงตำแหน่งจะนำมาจัดตั้งขึ้นในภายหลัง

³ กจช. ร.5 ค.3/2 รายงานเสนาบดีสภา 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126.

พระราชกระแสดังกล่าวได้แสดงให้เห็นความสำคัญในหน้าที่ของกระทรวงพระคลังมหา-
 สมบัติในขณะนั้นอย่างชัดเจนว่า กระทรวงพระคลังมหาสมบัติมีขอบข่ายงานที่กว้างขวาง
 ขึ้น มิได้มีหน้าที่แต่เพียงรักษาพระราชทรัพย์ของแผ่นดินเพียงอย่างเดียว แต่ยังคงเป็นผู้
 รับผิดชอบในการรวบรวมรายได้ของแผ่นดิน รวมทั้งต้องหารายได้มาจัดสรรใช้จ่ายให้
 เพียงพอในกิจการต่าง ๆ ของประเทศ ต้องติดต่อกับหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในและต่าง
 ประเทศเพื่อให้การเงินเป็นไปด้วยความเรียบร้อยเป็นที่เชื่อถือแก่คนทั่วไป ดังนั้นจึงนับ
 ว่าหน้าที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังเป็นงานที่หนัก เพราะถ้าตัดสินใจหรือดำเนินการใด
 ของกระทรวงผิดพลาดล้มเหลว ย่อมจะมีผลให้การดำเนินกิจการต่าง ๆ ของประเทศ
 เป็นไปด้วยความยากลำบาก เมื่อเป็นดังนี้จึงต้องมีการคัดเลือกบุคคลที่จะเข้ารับตำแหน่ง
 ด้วยความพิถีพิถันเพื่อแก้ไขสถานการณ์และความก้าวหน้าของงานในกระทรวง พระบาท-
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า "มีคนหนึ่งที่ควรเห็นว่าจะเป็นได้
 คือสมเด็จพระหลวงนริศแต่เป็นไปไม่ได้เพราะไม่มีเอกราชฝรั่ง และใช้อยู่มากเป็นการ
 ลำบากนัก"¹ ดังนั้นด้วยสาเหตุจากการขาดคุณสมบัติด้านการศึกษาจากต่างประเทศ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์จึงตกไป ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระ-
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคัดเลือกพระทัยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถซึ่งเป็นผู้มี
 ประสบการณ์ทางด้านงานคลังบ้างพอสมควร มีการศึกษาจากต่างประเทศตามพระราช
 ประสงค์ขึ้นรับตำแหน่งเสนาบดีเป็นการชั่วคราวก่อนจนกว่าจะมีการพิจารณาแต่งตั้ง
 เสนาบดีที่แท้จริง ตั้งแต่วันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2450 เป็นต้นไป โดยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนริศรานุวัด-
 ติวงศ์ผู้ทรงมีประสบการณ์ด้านคลังในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมา
 ก่อนเป็นที่ปรึกษาราชการไปจนกว่าจะมีการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเสนาบดี ดังมีพระราช
 ทัตถเลข่าไปยังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ว่า

¹ กจข. ร.5 ค.3/2 รายงานเสนาบดีสภา 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126.

"กิตติยากรยังอ่อนอยู่ขอให้เธอซึ่งได้เคยเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังรับเป็นผู้ที่จะช่วย
อุศหนุนในเวลาเมื่อมีราชการสำคัญจากการชดช้อยได้ ช่วยแนะนำตาเป็นประธานในการ
นั้นสำเร็จตลอดไปได้"¹ ปรากฏว่าระยะเวลาประมาณ 1 เดือนเศษแห่งการดำรง
ตำแหน่งผู้รั้งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ผลงานของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระจันทบุรีนฤนาถที่ปรากฏออกมาเป็นที่พอพระทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเป็นอันมากดังพระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าจรัญศุกีศักดิ์กฤดากรตอนหนึ่งว่า

กิตติยากรเข้าทำการชั่วคราว สิ่งซึ่งน่ากลัวทั้งหลายได้เคลื่อนคลายไปหมด เงินซึ่ง
จะขาดจากรายจ่ายตามประมาณที่เสนาบดีได้ประมาณไว้ว่าจะขาดถึง 4 ล้านขึ้นไป
คงขาดอยู่ล้านครึ่งเท่านั้น ถ้าหากว่าใครจัดการเปลี่ยนแปลงก่อนหน้านี้เพียงเดือน
เดียว เงินจะไม่ขาดถึงล้าน ไม่มีตัวผู้ที่จะชี้ออกมาได้ว่าผู้ใดควร ผู้นี้ควร จึงได้
เป็นการสงบเงียบไม่มีใครทักเลย กลับเห็นว่าการทำงานทั้งปวงได้คงค้ำตัวขึ้นมีผู้ไว้
ใจคลั่งขึ้นเป็นอันมาก²

ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการประกาศ
แต่งตั้งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ขึ้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติอย่างแท้จริงนับแต่วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 127 เป็นต้นไป³ เป็นการ
ขึ้นสู่ตำแหน่งสูงสุดทางราชการด้วยพระชนมายุที่น้อยมากเพียง 34 พรรษาเท่านั้น ทั้ง ๆ
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยแสดงความลำบากพระทัยของพระองค์
ในเรื่องนี้กับพระองค์เจ้าจรัญศุกีศักดิ์กฤดากรไว้ว่า

¹ กจช. ร.5 ค.3/2 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว ถึง สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศฯ ที่ 3/601 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126.

² กจช. ร.5 ค.8/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า-
อยู่หัว - พระองค์เจ้าจรัญศุกีศักดิ์กฤดากร 16 มีนาคม ร.ศ. 126.

³ กจช. ร.5 ค.3/2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - พระองค์เจ้า
กิตติยากรวรลักษณ 28 มีนาคม ร.ศ. 126 นับเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
เป็นลำดับที่ 7.

มีความรำคาญใจเป็นอันมาก คุ้มได้ตั้งใจมาแต่เดิมแล้ววูเสนาบตีจะไม่ให้เป็นเจ้าไปทั้งหมด เพราะเหตุจะเป็นที่ติเตียนแก่พวกขุนนางแลขุนนางประเทศวาเทนแต่กับลูกกับหลาน สุดแต่ตำแหน่งใดวางก็เอาลูกหลานใส่จึงไต่ขยับยังรุ่งรอนักในเรื่องนี้แต่ไม่มีตัวจริง ๆ จึงจำเป็นให้กิติยากร เขาทำ¹

ตามพระราชกระแสจะเห็นว่าพระองค์ไม่ต้องพระราชประสงค์จะให้เจ้าเป็นเสนาบดีทั้งหมดด้วยจะเป็นเหตุให้มีผู้ติเตียนได้ แต่ในครั้งนีเมื่อพิจารณาจากพระราชประสงค์ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่างประเทศ หรือคำพระราชปรารภถึงฐานะของเจ้ากับตำแหน่งทางราชการ ตลอดจนถึงการที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เข้ารับตำแหน่งประธานกรรมการตรวจชำระระเบียบราชการกระทรวงต่าง ๆ และอธิบดีกรมสารบบัญชีซึ่งที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงอาจกล่าวได้ว่า จะเป็นการสมพระทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่งที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถอันเป็นพระราชโอรส ซึ่งสำเร็จการศึกษาเสด็จกลับจากต่างประเทศเป็นพระองค์แรกได้แสดงว่ามีความสามารถสร้างประโยชน์ให้กับประเทศชาติได้ เหมาะสมกับตำแหน่งที่ได้รับในครั้งนี้อย่างไม่สมควรได้รับการครหา สำหรับเหตุผลที่สนับสนุนให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงประสบความสำเร็จจนได้รับการแต่งตั้งขึ้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีคั้งครั้งนี้อาจกล่าวได้ว่าอยู่ที่ความเหมาะสมหลายประการคือ

1. ฐานะ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงอยู่ในฐานะพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความเป็นพระราชวงศ์ย่อมเป็นปัจจัยอันสำคัญที่จะส่งเสริมให้ผู้อื่นเคารพยำเกรง ประกอบกับพระอุปนิสัยอันยุติธรรม²

¹ กจช. ร.5 ค.8/1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - พระองค์เจ้าบุญศรีกิติกตากร 16 มีนาคม ร.ศ. 126.

² กจช. ร.6 บ.13/68 ข่าวจากหนังสือพิมพ์ Bangkok Daily Mail ฉบับวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2468 และ กจช. ร.6 บ.13/29 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการคัดจากหนังสือพิมพ์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 น.ส.พ. ลงวันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2463.

พระอัครราชสหายที่มีพระวาจานอ่อนหวาน สุขุม และไม่ถือพระองค์¹ เหตุผลข้อนี้จะมีส่วนช่วยให้พระองค์ได้รับความร่วมมือในการบริหารงาน และช่วยขจัดความแตกแยกในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติและอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี เนื่องจากได้รับความเกรงใจจากขุนนาง ข้าราชการ และผู้เกี่ยวข้องในระดับต่าง ๆ เป็นอันมาก

2. ด้านประสบการณ์ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงอยู่ในตำแหน่งอธิบดีกรมสารบาญชีมาเป็นเวลานานถึง 5 ปี ย่อมทราบปัญหาต่าง ๆ มีประสบการณ์ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติมากพอสมควรที่จะเรียนรู้งานในกระทรวงเข้าใจได้รวดเร็ว อันจะมีประโยชน์ในการแก้ปัญหาและบริหารงานคลังได้ดียิ่งขึ้น

3. ด้านการศึกษา พระองค์ทรงได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ มีความรู้ภาษาอังกฤษดีเหมาะสมกับราชการในกระทรวงพระคลัง ซึ่งต้องติดต่อเกี่ยวข้องกับกิจการต่าง ๆ กับต่างประเทศมากมาย และส่วนประกอบที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือทรงมีที่ปรึกษาที่มีประสบการณ์ดังเช่น สมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ดังนั้นผลงานที่ปรากฏจึงเป็นที่พอพระทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหัวคังเกล้า

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เข้าดำรงตำแหน่งนั้น พระองค์ได้ดำเนินงานในกระทรวงพระคลังได้อย่างเรียบร้อยเป็นที่พอพระราชหฤทัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาจนสิ้นรัชกาล และด้วยผลงานที่ปรากฏของพระองค์นี้เองมีผลให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขึ้นครองราชสมบัติต่อมาในปี พ.ศ. 2453 มีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติต่อไปดั่งเดิม ในช่วงรัชสมัยนี้ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำเนินการต่าง ๆ ของประเทศและประสบความสำเร็จหลายประการ เช่น การตั้งคลังออมสิน

¹ กจข. ร.6 กท. 16/8 คำสรรเสริญพระเกียรติยศในวันถวายพระเพลิงศพ
ณ สุสานแบร์ลาเซต ปารีส ณ 30 เมษายน พ.ศ. 2474 โดยพระยาวิจิตรวงศ์วุฒิไกร.

จัดตั้งสหกรณ์ แก่ปัญหาข้าวแพง จัดการเรื่องเงินเข้าเป็นของรัฐ เพื่อหาทางยกเลิกการ
 สูดเงินต่อไป จัดการก่อตั้งและดำเนินการกรมสถิติพยากรณ์ขึ้นในกระทรวงพระคลังเพื่อ
 ประโยชน์ทางการค้าขายในปี พ.ศ. 2458 ซึ่งจะพัฒนาต่อมาเป็นกรมพาณิชย์และสถิติ-
 พยากรณ์ในปี พ.ศ. 2458 และเจริญขึ้นมาเป็นลำดับจนได้รับการยกฐานะขึ้นเป็น
 กระทรวงพาณิชย์ในวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2465 โดยให้อยู่ภายใต้ความรับผิดชอบ
 ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ในฐานะนายกสภาเผยแผ่พาณิชย์¹
 และในวันเดียวกันได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรง
 กำกับหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการชั่วคราวแทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
 ราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ซึ่งสิ้นพระชนม์ลงอีกตำแหน่งหนึ่งด้วย² นอกจากนี้ยังมีงานอื่น ๆ ที่
 อยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของพระองค์อีกมากมาย สำหรับงานในกระทรวงพระคลัง
 มหาสมบัติโดยตรงนั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ทรงปรับปรุง
 หน่วยงาน ระเบียบแบบแผน แก้ไขหามาตราการของกระทรวงลูกลงไปหลายประการ
 ดังจะกล่าวในบทต่อไป

เนื่องจากมีปัญหาในการบริหารราชการในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติบาง
 ประการ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ก็ได้กราบบังคมทูลลาออกจาก
 ตำแหน่งเสนาบดีหลายครั้ง ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมี
 พระบรมราชโองการให้พระองค์พ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติใน
 วันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2465 เข้ารับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์เพียงตำแหน่ง

¹ กระทรวงเศรษฐกิจ, หนังสือพระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้า-
บรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงเศรษฐกิจ, หน้า 46 -
 47.

² กจข. ร.6 ค.16/1 ประกาศตั้งรองเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการและ
เสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2463.

เดียว¹ รวมเวลาที่อยู่ในตำแหน่งเสนาบดีคลังเป็นเวลาทั้งสิ้น 14 ปีเศษ* หลังจากที่ทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแล้ว ตำแหน่งอื่น ๆ ที่พระองค์ทรงได้รับคือ

- พ.ศ. 2466 คำร่งตำแหน่งนายกสภาการคลังแทนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ซึ่งสิ้นพระชนม์ลง²
- พ.ศ. 2468 คำร่งตำแหน่งนายกสภาการคลังในสมัยรัชกาลที่ 7 ซึ่งมีการปรับปรุงระเบียบหน้าที่ใหม่³ และในปีเดียวกันนี้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์

¹ กจช. ร.6 ค.3/14 ประกาศตั้งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และผู้ทำการแทนเสนาบดีกระทรวงพระคลัง 17 มกราคม พ.ศ. 2465.

* นับตั้งแต่คำร่งตำแหน่งผู้รั้งเสนาบดีกระทรวงพระคลังในปี พ.ศ. 2450 เป็นต้นมา.

² ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 36 (พ.ศ. 2466) ประกาศลงวันที่ 3 กรกฎาคม พ.ศ. 2466 หน้า 42 - 44.

³ กจช. ร.7 ค.1/42 ประกาศตั้งสมาชิกสภาการคลัง วันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2468.

ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจอีกตำแหน่งด้วย¹ เป็นตำแหน่ง
สุดท้ายในพระประวัติการรับราชการของพระองค์

การรับพระอิสริยยศ

พระอิสริยยศแรกที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงได้รับคือ
การสถาปนาเป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าต่างกรม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า พระองค์ได้เสด็จออกศึกษา ณ ประเทศ
ยุโรป และเสด็จกลับมารับราชการอยู่ในกรมราชเลขาธิการ ย้ายมาดำรงตำแหน่งอธิบดี
กรมศึกษาแล้วย้ายมารับราชการเป็นอธิบดีกรมสารบาณูชีในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
ด้วยความสามารถวิริยะในหน้าที่ราชการ จึงมีพระบรมราชโองการสถาปนาให้พระองค์ทรง
เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
จันทบุรีนฤนาถ ในวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2445²

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 42 วันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468.

อธิบดีกรมตำรวจมีจำนวนทั้งสิ้น 5 พระองค์ คือ

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

และเมื่อพระองค์เข้ารับตำแหน่งอธิบดีกรมตำรวจก็ทรงพ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์
และนายกสภาเผยแผ่พาณิชย์ด้วย เนื่องจากกระทรวงพาณิชย์ถูกนำไปรวมกับกระทรวง
คมนาคมด้วยความต้องการตัดทอนรายจ่ายให้น้อยลง โดยได้ชื่อว่า กระทรวงคมนาคมและ
พาณิชย์การ.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 วันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 121.

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีพระบรมราชโองการเลื่อนพระเจ้าพี่ยาเชอ กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ เป็น "กรมหลวง" ในปี พ.ศ. 2454¹ ต่อมาพระองค์ทรงพิจารณาเห็นว่าพระเจ้าพี่ยาเชอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ได้รับหน้าที่ที่สำคัญในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ รับผิดชอบงาน ค่าเนื้องานที่ได้ รับมอบหมายหลายประการ เช่น เปิดคลังออมสิน จัดตั้งกระทรวงพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ จัดสหกรณ์ รวมกรมสรรพากรที่แยกย้ายกันอยู่แต่ก่อนให้เข้ามารวมบังคับบัญชาของ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเดียวกันทั่วราชอาณาจักร จัดการสุรายาฝิ่นเป็นของรัฐเพื่อ ค่าเนื้องานเลิกไม่ให้ประชากรสูบฝิ่นต่อไป ตลอดจนสามารถค่าเนื้องานคลังอันเป็นที่น่า วิทกในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 ได้เป็นที่เรียบร้อย ทรงจัดการให้เลิกอากรหวยได้ ตามพระราชประสงค์ซึ่งเป็นประโยชน์ของชาติ มีความจงรักภักดีต่อพระองค์ จึงทรง พระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เป็น "กรมพระ" ในปี พ.ศ. 2459¹ อันเป็น พระราชอิสริยยศสุดท้ายที่ได้รับ

สำหรับยศทางค่านทหารนั้น พระองค์ได้รับพระราชทานยศเป็นพลตรีในกองทัพบกและเครื่องราชอิสริยาภรณ์รามาศิขิอันมีศักดิ์ชั้นเสนาบดี เนื่องจากในระหว่าง สงครามโลกครั้งที่ 1 ประเทศไทยเข้าร่วมมือกับฝ่ายสัมพันธมิตร โดยจัดส่งกองทหาร เข้าร่วมสงครามในทวีปยุโรป พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ช่วยเหลือ ทางการเงินตามหน้าที่ทำให้กระทรวงกลาโหมค่าเนื้องานเป็นผลสำเร็จ² นับเป็นพระ- เกียรติคุณในความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่ของพระองค์อีกประการหนึ่ง

¹พระราชกิจจานุเบกษา เล่ม 33 วันที่ 1 พฤศจิกายน พ.ศ. 2459.

²กจ. ร.6 กต.6.16/8 กรมพระจันทบุรีนฤนาถเสด็จรักษาองค์ที่ยุโรปและ ลินพระชนม์ที่ปารีส คำสรรเสริญพระเกียรติยศในวันถวายพระเพลิงศพ ณ สุสานแปร์ลาเซส ณ 30 เมษายน 2474 โดยพระยาวิชิตรวงศ์วุฒิไกร.

พระประวัติส่วนพระองค์และพระชนม์ชีพในบั้นปลาย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงเสกสมรสกับหม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมาน เทวกุล พระธิดาองค์โตของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการหลังจากเสด็จกลับมาจากประเทศอังกฤษ ทรงมีพระโอรสและพระธิดาอันเกิดจากหม่อมเจ้าหญิงอัปสรสมานจำนวน 12 พระองค์และจากพระชายาอื่น ๆ อีก 12 พระองค์ รวมทั้งสิ้น 24 พระองค์¹ ทรงเป็นต้นราชสกุลกิติยากร พระองค์ทรงรับราชการถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยความไว้วางพระทัย พระองค์เริ่มประจวบในต้นปี พ.ศ. 2473 ด้วยโรคมะเร็งที่คอ² โปรดเสด็จไปรักษาที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส³ ตั้งแต่วันที่ 15 ตุลาคม พ.ศ. 2473 โดยประทับ ณ สถานทูตไทย และในที่สุดพระโรคก็กำเริบอย่างรวดเร็ว และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 27 เมษายน พ.ศ. 2474 รวมพระชนมายุได้ 57 พรรษา มีการทำพิธีถวายพระเพลิงที่สุสานแปร์ลาเชส แล้วนำพระอังคารมาประดิษฐานที่สถานทูต 2 วันแล้วจึงเชิญพระอัฐมายังประเทศไทย มาถึงในวันที่ 17 ตุลาคม พ.ศ. 2474⁴

ในการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัยเป็นอันมาก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

¹ กระทรวงเศรษฐการ, หนังสือพระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงเศรษฐการ, หน้า 32 - 34.

² กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, กรมพระจันทบุรีนฤนาถเมื่อดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, หน้า 4 - 5.

³ กจช. ร.6 กต.6.16/8 กรมพระจันทบุรีเสด็จรักษาพระองค์ที่ยุโรปและสิ้นพระชนม์ที่ปารีส พระยาวชิทวงศ์วุฒิไกร อัครราชทูตปารีส - เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ที่ 271/74 18 เมษายน พ.ศ. 2474.

⁴ กจช. ร.6 กต.6.16/8 เพิ่มเติม พระยาวชิทวงศ์วุฒิไกร-เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ที่ 314/74 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2474.

ให้ข้าราชการในราชสำนักไว้ทุกข์ถวาย 30 วัน และในวันที่พระชายาเชิญพระอัฐิมายัง
กรุงเทพฯ ก็ทรงกำหนดให้รับพระอัฐิโดยสมพระเกียรติ โปรดเกล้าฯ ให้พนักงานภูษามาลา
เชิญพระโกศพระอัฐิไปประดิษฐานที่บุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้า แวดล้อมด้วยพระเครื่อง
พระอภิรมย์ในพระที่นั่งทรงธรรม เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทาน วันที่ 18
ตุลาคม พ.ศ. 2474 รัชกาลที่ 7 เสด็จพระราชดำเนินไปยังพระที่นั่งทรงธรรม เพื่อทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศพระราชทานแล้วโปรดเกล้าฯ ให้พนักงานภูษามาลาเชิญพระโกศ
พระอัฐิจากบุษบกไปประดิษฐาน ณ วังของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ
ส่วนพระอังคารพนักงานเชิญขึ้นรถยนต์หลวงไปยังพระวิหารวัดราชบพิธฯ เป็นอันเสร็จพิธี¹

จากพระประวัติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ อาจกล่าวได้
ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่มีพระปรีชาสามารถอย่างสูงพระองค์หนึ่ง เนื่องจากตามพระ
ประวัตินั้นแม้ว่าพระองค์จะทรงได้ชื่อว่าเป็นผู้ได้รับการศึกษามาจากต่างประเทศเหนือกว่า
บุคคลจำนวนมากที่ยังขาดโอกาสในสมัยนั้น ทว่าวิชาพงศาวดารอังกฤษที่พระองค์ศึกษามา
นั้นมิได้เป็นประโยชน์แก่งานคลังในหน้าที่ที่พระองค์ทรงได้รับมอบหมายมากนัก แต่ปรากฏ
ว่าการปฏิบัติหน้าที่ของพระองค์โดยไม่มีความรู้ด้านการคลังเป็นพื้นฐานนั้น พระองค์ได้ใช้
พระอุตสาหวิริยะและพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์พยายามเรียนรู้และปรับปรุงงานจน
กระทั่งทรงเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวถึง
3 รัชกาลให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ เกี่ยวกับงานด้านการคลังของประเทศจนถึงวาระสุดท้าย
แห่งพระชนม์ชีพ โดยได้ทรงทิ้งผลงานอันมีคุณค่าเป็นอนุสรณ์ให้แก่กระทรวงพระคลัง
มหาสมบัติและประเทศไว้นานัปการ ซึ่งจะกล่าวโดยละเอียดเป็นเรื่อง ๆ ในบทต่อไป

¹ กระทรวงเศรษฐกิจ, หนังสือพระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ องค์ปฐมเสนาบดีกระทรวงเศรษฐกิจ, หน้า 36 - 38.